

Στέλλα Αλιγιζάκη

Η κρητική επανάσταση του 1841 και το σχετικό με αυτήν ανέκδοτο Υπόμνημα του Ιακώβου Κουμή προς τον Όθωνα

ABSTRACT

The 1841 revolution on Crete can be seen as a minor episode in British colonial policy of the period, a secondary issue in the irredentist moves made by the official Greek state of the time, and a revolutionary act of secondary importance within the context of the nationalist mobilizations of the “Cretan Greeks” aimed at incorporating the island into the borders of the Greek state.

From this perspective, the research for this paper was conducted with the aim of uncovering evidence that could help shed light on certain aspects of the issue. One pertinent document has survived, lying forgotten in the General Archives of Athens and the Historical Archives of Chania, where it was studied. It is the Memorandum to King Otto by Iakovos Koumis, a Cretan freedom fighter known from the 1821 Revolution, who played a leading role in the military events of 1841.

ΛΕΞΕΙΣ ΚΛΕΙΔΙΑ: ιστορία Κρήτης, κρητικές επαναστάσεις, επανάσταση 1841, Ιάκωβος Κουμής

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΑ

Η επανάσταση του 1841 στην Κρήτη μπορεί να ιδωθεί ως δευτερεύον επεισόδιο της αγγλικής αποικιακής πολιτικής της περιόδου, δευτερεύον θέμα των αλυτρωτικών κινήσεων του επίσημου ελληνικού κράτους της εποχής και δευτερεύουσας σημασίας επαναστατική δράση στο πλαίσιο των εθνικιστικών κινητοποιήσεων των «Κρητοελλήνων»¹ με στόχο την ένταξη του νησιού στα όρια του ελληνικού κράτους.

Από αυτή την άποψη η έρευνα διενεργήθηκε με στόχο να αναδειχθούν τεκμήρια που μπορούν να συμβάλουν στη διαφώτιση ορισμένων πτυχών της κι ένα από αυτά σώζεται «ξεχασμένο» στα ΓΑΚ Αθηνών και στο ΙΑΚ (Χανίων), όπου μελετήθηκε. Πρόκειται για το Υπόμνημα προς τον βασιλιά Όθωνα του Ιακώβου Κουμή, κρητικού αγωνιστή, γνωστού από την επανάσταση του 1821, ο οποίος πρωταγωνίστησε στα πολεμικά γεγονότα του 1841.

¹ Ο όρος αυτός χρησιμοποιείται σε όλα τα επίσημα διπλωματικά έγγραφα της εποχής και στη σχετική βιβλιογραφία.

1. ΟΙ ΠΗΓΕΣ ΚΑΙ ΤΟ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΕΝΟ ΥΛΙΚΟ

Οι έως σήμερα δημοσιευμένες πηγές είναι πρωτίστως τα έγγραφα του Foreign Office, της περιόδου 1839-1841, που δημοσιεύτηκαν από τη Μιράντα Σταυρινού (Σταυρινού 1986, 179-191). Στοιχεία από τα αρχεία του Γαλλικού Προξενείου Χανίων, που σήμερα απόκεινται στο Γαλλικό Υπουργείο Εξωτερικών στο Παρίσι, έχουν δημοσιευθεί από τον Εμμ. Ζαμπετάκη και επιβεβαιώνουν ότι η επανάσταση του 1841 εξελίχθηκε στο πλαίσιο του αγγλογαλλικού ανταγωνισμού (Ζαμπετάκης 1956, 171-214).

Μεμονωμένα δημοσιευμένα και αδημοσίευτα έγγραφα αναδεικνύουν επίσης τοπικές εκδοχές της επαναστατικής δράσης² καθώς και τη σχέση του Ελληνικού Προξενείου στην Κρήτη με τους επαναστάτες, με το ελληνικό βασίλειο και με τον έλληνα βασιλιά.³ Σημειώνεται ότι ουδείς λόγος γίνεται για την επανάσταση σε δημοσιευμένες πηγές, όπως στην προσωπική αλληλογραφία του Όθωνα με τον πατέρα του είτε στην αντίστοιχη οικογενειακή αλληλογραφία της βασίλισσας Αμαλίας, ή στα Απομνημονεύματα του Γενναίου, γιου του Θ. Κολοκοτρώνη και ανθρώπου στενά συνδεδεμένου με το Ρωσικό κόμμα και με τον Όθωνα (Κολοκοτρώνης 1961).

Παρόλα αυτά στο ΙΑΚ σώζεται: 1. το σημαντικότερο Αρχείο του Ελληνικού Προξενείου στα Χανιά, στο οποίο καταγράφονται λεπτομερώς οι πληροφορίες για τους επαναστάτες και τις δραστηριότητες του έλληνα προξένου. 2. Σε χωριστό φάκελο σχετικά με την επανάσταση του 1841 σώζεται επίσης το Ημερολόγιο του Θεόφραστου Χαιρέτη,⁴ από το οποίο προέρχονται οι περισσότερες πληροφορίες της τοπικής, σχετικής με την επανάσταση, ιστοριογραφίας. Το κείμενο 100 περίπου δακτυλογραφημένων σελίδων περιλαμβάνει ποικίλα έγγραφα των επαναστατικών σωμάτων, εξηγεί τις κινήσεις των αδελφών Χαιρέτη και τις μετέπειτα δραστηριότητές τους, εκπαιδευτικές και διπλωματικές (Χαιρέτης, 84-85, 87-89). Παρουσιάζει επιτηδεώς πρωταγωνιστικό τον ρόλο τους στη ματαίωση των σχεδίων της Μ. Βρετανίας στην Κρήτη, «επ' ωφελεία των Κρητών και της πατρίδος γενικότερα». 3. Το Υπόμνημα του Ιακώβου Κουμή, που παραδόθηκε το 1968 στο ΙΑΚ από ομώνυμο απόγονό του σε χειρόγραφη μορφή. Λόγω της δυσανάγνωστης γραφής του πιθανόν δεν μελετήθηκε, δεν προβλήθηκε αναλόγως, ούτε αξιοποιήθηκε στη σχετική βιβλιογραφία. Όμως το αρχείο αυτό αποτελεί σημαντική και αυθεντική πηγή σχετική με την επανάσταση από την οπτική γωνία των κρητών αγωνιστών-προσφύγων στην Ελλάδα. Περιγράφει όλη την αποστολή, τις περιπέτειες και την έκβασή της.

2. ΤΟ ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΤΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ

1830-1840: Η Κρήτη υπό αιγυπτιακή κατοχή. Το τέλος της έδωσε αφορμή για διάφορες συζητήσεις και κινητοποιήσεις των Ελλήνων προκειμένου να αποφευχθεί η επανένταξη του νησιού στα όρια της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Ήδη από το 1838, μετά την αποτυχία του

² Σχετικά με το δημοσιευμένο αρχειακό υλικό ενδιαφέρει η άρνηση συμμετοχής του Ανδρέα Κριαρά, που προειδοποιούσε για την αποτυχία της επανάστασης (Τζάρτζανος 1951, 71-75). Για αδημοσίευτο αρχειακό υλικό –από όσο γνωρίζω– αναφέρω την Επιστολή της Επιτροπής Αθηνών προς τον Τσουδερό και τη σχετική άρνηση του ίδιου και άλλων Κρητών της εποχής (Αρχείο Ιωάννου Μισσοτάκη, Τμήμα Αρχείων και Μελετών, ΕΚΙΜ).

³ Επιστολή Π. Αργυρόπουλου προς Μαυροκορδάτο (Petrooulos 1997, 650, σημ. 26).

⁴ Στον φάκελο περιλαμβάνονται και άλλα κείμενα σχετικά με τη δράση των αδελφών Χαιρέτη. Στο εξής τα στοιχεία του Ημερολογίου θα αναφέρονται με την ένδειξη: Χαιρέτης.

ληστρικού, ο Πάλμερστον διαβεβαίωνε ότι η Κρήτη ανήκει στον Σουλτάνο. Παρόλα αυτά ο Μισαήλ Αποστολίδης με υπόμνημά του το 1839 ζητούσε η Κρήτη να γίνει αγγλικό προτεκτοράτο κατά το πρότυπο των Ιονίων Νήσων. Η επαναφορά του θέματος από τους Αντωνιάδη, Αποστολίδη και Ρενιέρη, τη λεγόμενη «Επιτροπή της Αθήνας» (Σταυρινού 1986, 59, σημ. 13, 61, 64· Petropoulos 1997, 647, σημ. 11), υποκίνησε νέα συζήτηση με τους βρετανούς ιθύνοντες, για δημιουργία ηγεμονίας στην Κρήτη με χριστιανό διοικητή κατά το πρότυπο της Σάμου. Η πιθανότητα ελληνικής προσάρτησης αποκλειόταν, ενώ παράλληλα ο βρετανός πρεσβευτής στην Αθήνα Λάουονς αποθάρρυνε τις προσδοκίες των Κρητών προσπαθώντας να αποτρέψει την επανάσταση. Οι εφημερίδες της Αθήνας δημοσίευαν σχετικές ειδήσεις (Σταυρινού 1986, 71, σημ. 46), υποκινώντας και τη γαλλική καχυποψία.

Στις 2.10/21.10.1839 εκδόθηκε το αυτοκρατορικό διάταγμα Χάττι Σερίφ του Γκιουλ Χανέ, εγκαινιάζοντας την περίοδο του Τανζιμάτ που –παρά τη θετική υποδοχή του– δεν εφαρμόστηκε.

Στις 3/15.7.1840 υπογράφηκε η συνθήκη του Λονδίνου από Αγγλία, Ρωσία, Αυστρία και Πρωσσία (με διπλωματικό αποκλεισμό της Γαλλίας), που προέβλεπε την απομάκρυνση του Μεχμέτ Αλή από την Κρήτη και την επαναφορά της σουλτανικής κυριαρχίας στο νησί. Ο αποκλεισμός της Γαλλίας, της οποίας η επιρροή μειωνόταν στην Εγγύς Ανατολή μετά τη συνθήκη του Χουνκιάρ Ισκελεσί (Σταυρινού 1986, 45· Petropoulos 1997, 505), προοιωνιζόταν την επίταση του αγγλογαλλικού ανταγωνισμού σε περιοχές όπως η Κρήτη.

Ήδη, όμως, είχε αρχίσει να προετοιμάζεται επαναστατική εξέγερση στο νησί, καθώς στην Ελλάδα εντεινόταν ο αλυτρωτικός οίστρος⁵ (Petropoulos 1997, 502-503· Ευαγγελίδης 1894, 164). Κατά την ίδια περίοδο ένοπλοι Κρητικοί έκαναν αισθητή την παρουσία τους στην ελληνική πρωτεύουσα, προκαλώντας την προσοχή της βασίλισσας (Μ. Μπουσέ – Β. Μπουσέ 2011, 256-258) και προτρέποντας τον έλληνα βασιλιά να ενισχύσει οικονομικά (Σταυρινού 1986, 146, 84-88) και να επιχειρήσει ατελέσφορες διπλωματικές παρεμβάσεις.⁶

Τον Ιούλιο του 1840, όταν η Επιτροπή των Κρητών της Αθήνας έστειλε νέα επιστολή προς τον Πάλμερστον, ζητώντας σε περίπτωση οθωμανικής κατοχής να αποδοθεί η τοπική διοίκηση του νησιού σε εκλεγμένους αντιπροσώπους, η απάντηση υποδήλωνε βρετανική πρόθεση αναγνώρισης ειδικών προνομίων στους κατοίκους της Κρήτης πιθανόν ανάλογων με αυτά της Σάμου, παράλληλα όμως απέκλειε εκ νέου την πιθανότητα ένωσης με την Ελλάδα (Σταυρινού 1986, 47-48, 51, 58, 88).

Η Κρήτη ήταν σημαντική για τους Βρετανούς λόγω της στρατηγικής θέσης της στον δρόμο προς τις Ινδίες και λόγω του λιμανιού της Σούδας, όμως η πιθανότητα αγγλικής κατοχής, που είχε πρωτοσυζητηθεί ήδη από το 1808, δεν έβρισκε πολλούς οπαδούς (Σταυρινού 1986, 49-50). Εξάλλου Γάλλοι και Αυστριακοί είχαν επίσης ενδιαφερθεί για αποικιοποίηση της Κρήτης, αλλά δεν τολμούσαν άμεση σύγκρουση με τα βρετανικά διπλωματικά δίκτυα (Σταυρινού 1986, 91-94).

⁵ Για τον ρόλο της Φιλορθοδόξου Εταιρείας στον αλυτρωτισμό (Petropoulos 1997, 496).

⁶ Έχει διατυπωθεί η άποψη της σύνδεσης του κρητικού 1841 με την επανάσταση για το σύνταγμα του 1844 (Ευαγγελίδης 1894, 190).

3. Ο ΙΑΚΩΒΟΣ ΚΟΥΜΗΣ ΚΑΙ ΤΟ ΥΠΟΜΝΗΜΑ ΣΤΟΝ ΟΘΩΝΑ

Α) ΓΕΝΙΚΑ ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΓΙΑ ΤΟΝ ΙΑΚΩΒΟ ΚΟΥΜΗ

Ο οπλαρχηγός Ιάκωβος Κουμής γεννήθηκε στη Σπίνα Σελίνου (Καλομενόπουλος 1894, 306· Νουχάκης 1903, 263) κοντά στην Κάντανο, μάλλον το 1796.⁷ Ήταν γιος του Μάρκου Ι. Κουμή ή Κουμοδασκάλου,⁸ μνημένος στη Φιλική Εταιρεία (Πανηγυράκης 1982, 210-215· Βουρλιώτης 2019, 243) πριν από το ξέσπασμα της επανάστασης, ενώ κατά την πορεία της αναδείχθηκε από τους συμπατριώτες του σε αρχηγό Σελίνου, αφού συμμετείχε σε διάφορα επαναστατικά γεγονότα της περιοχής στην ομάδα του Αναγνώστη Παναγιώτου, αρχικά ως εκατόνταρχος και μετέπειτα ως πεντακοσίαρχος.⁹ Έχασε προσφιλή του πρόσωπα στις οθωμανικές σφαγές, διέφυγε και αγωνίστηκε στην Πελοπόννησο με τον Καλλέργη μετά το 1824. Κατά την εισβολή του Ιμπραήμ, αιχμαλωτίστηκε στο Ναυαρίνο (Καλομενόπουλος 1894, 18· Κριάρης 1931, 527), δραπετεύσε, συμμετείχε σε επιχειρήσεις στη Στερεά Ελλάδα, στο στρατόπεδο των Αθηνών (Αλιγιζάκη 2021, 76-78) και στο Ναύπλιο, όπου φαίνεται να είχε γραμματέα του τον πατέρα του Ελ. Βενιζέλου.¹⁰ Το 1825 συμμετείχε δυναμικά στην κατάληψη της Γραμβούσας, ανέλαβε σημαντικό ρόλο, ενισχύοντας οικονομικά και πολεμικά τις τελευταίες κρητικές επαναστατικές επιχειρήσεις Μιραμπέλου¹¹ και Φραγκοκάστελου (Σ. Αλιγιζάκη 2021· Εν Χανίοις 2021, 11-22) που οργανώθηκαν από εκεί. Μετά το τέλος της επανάστασης στην Κρήτη το 1830 εγκαταστάθηκε στο Ναύπλιο, προβιβάστηκε σε χιλιάρχο «διά την προς την πατρίδα εκδούλευσιν»,¹² ενώ το 1837 διετέλεσε ταγματάρχης στη Βασιλική Φάλαγγα. Στους Μολάους τού χορηγήθηκαν 90 στρέμματα, όπου διέμεινε έως τη δολοφονία του τη 13 Ιουνίου 1860 (ΓΑΚ, Κ 23Α, έγγρ. 91, 15 Δεκεμβρίου 1865) στη Μονεμβασιά (στους Μολάους κατά τον Ψιλάκη), η οποία αποδίδεται σε «αντιζηλεία και φθόνο» (ΓΑΚ, Κ 23Α Έγγρ. 96 / 31.12.1865· Ψιλάκης 1909, 622, σημ. 1).

Προς τον βασιλιά Όθωνα απευθυνόταν το Υπόμνημα του Ιακώβου Κουμή με ημερομηνία 2/7/1843, όπου κατέγραψε τα γεγονότα της επανάστασης του 1841 στην Κρήτη, στην οποία πρωταγωνίστησε και για την οποία, όπως και ο Βασίλειος Χάλης, ανάλωσε όποια περιουσία τού είχε απομείνει (ΓΑΚ, Κ 23Α, έγγρ. 92, έγγρ. 96/31.12.1865). Να σημειωθεί, επίσης, ότι μετέπειτα

⁷ Γενικά για τη δράση του Ιακώβου Κουμή στην κρητική επανάσταση του 1821, βλ. Σ. Αλιγιζάκη 2021, 69-94.

⁸ Για τον Μάρκο Κουμάκη, επιστάτη προσόδων της επαρχίας Σελίνου το 1823, ΙΑΚ, Ιστορική Συλλογή Ι, έγγραφα 1821-1824, έγγρ. 1536/2146 20.8.1823. Για την καταγωγή της οικογένειας ο Αρ. Κριάρης καταγράφει στοιχεία, πιθανότατα ανακριβή, αφού δεν τα τεκμηριώνει (Κριάρης 1931, 304-305, σημ. α).

⁹ Ανδρολόγιον του Στρατοπέδου Παναγιώτου Αν. 1821-1828. ΙΑΚ, Ιστορική Συλλογή Ι, Ιστορικά έγγραφα 1821-1822. Τετράδιο – γνήσιο αντίγραφο καταλόγων αγωνιστών που βρέθηκαν από τον Αντώνιο Γιάνναρη και μεταγράφηκαν από τον Αχιλλέα Σκουλά.

¹⁰ Ο πατέρας του Ελ. Βενιζέλου, Κυριάκος, υπήρξε γραμματέας του Κουμή κατά την πολιορκία της Μονεμβασιάς, βλ. Δημήτρης Καντηλιεράκης, Ντοκουμέντα για την καταγωγή του Ελευθερίου Βενιζέλου (<https://www.haniotika-nea.gr/ntokoymenta-gia-tin.../>).

¹¹ Σ. Αλιγιζάκη 2021, 83, 93, όπου δημοσιεύεται σχετικό έγγραφο ΙΑΚ, Ιστορική Συλλογή Ι, φάκ. 3, έγγρ. 1309· Ψιλάκης 1909, τ. Γ, 629.

¹² ΓΑΚ, Εθνικά Κτήματα, φ. 1225, 5675: Η Διοικητική Επιτροπή προβιβάζει τον Ιακώβο Κουμή σε χιλιάρχο, Άργος 28 Μαρτίου 1832. ΓΑΚ, Κ23Α, Έγγρ. 97: Η Γραμματεία Οικονομίας μιλά για να δώσουν στον Ιάκωβο Κουμή 800 φοίνικες για οφειλόμενη αμοιβή. ΓΑΚ, Κ23Α, Έγγρ. 104, Ναύπλιο 28 Ιουλίου 1832.

καταγράφεται ως ένας από τους επτά πληρεξούσιους της Κρήτης στην Εθνοσυνέλευση του 1844.¹³

Β) ΤΟ ΥΠΟΜΝΗΜΑ ΤΟΥ ΙΑΚΩΒΟΥ ΚΟΥΜΗ ΠΡΟΣ ΤΟΝ ΟΘΩΝΑ

Το επίμαχο έγγραφο τιτλοφορείται «Υπόμνημα προς τον Βασιλέα Όθωνα εις δύο κεφάλαια, ων το μεν πρώτον περιέχει τα εν τη τελευταία κρητική επανάστασει συμβεβηκότα, το δε δεύτερον τα εν Αθήναις έτι συμβαίνοντα και τον απ' αρχής πολιτικόν βίον του Εμμανουήλ Αντωνιάδου». Αναφέρεται ότι το έγγραφο συντάχθηκε από τον Ιάκωβο Κουμή, αρχηγό των Σελινιωτών, εν Αθήναις την 2 Ιουλίου 1843 και δωρήθηκε από τον ομώνυμο Ιάκωβο Κουμή από τα Χανιά το 1968 (ΓΑΚ, Ιστορικά Συλλογαί 44, Σχετικό έγγραφον Ι.Α.Κ. 139/1968). Ο Τωμαδάκης χαρακτηρίζει το έγγραφο ως «χειρόγραφον απομνημόνευμα σχετικά με τις επιχειρήσεις του 1841» (Ν. Β. Τωμαδάκης, «Ιάκωβος Κουμής», ΜΕΕ, τ. ΙΕ, 51).

Όλο το προαναφερθέν κείμενο είναι γεμάτο με φιλοφρονήσεις προς τον Όθωνα και διαβεβαιώσεις για την πίστη και αφοσίωση του συντάκτη του στον έλληνα βασιλιά, στοιχείο προφανώς συνδεδεμένο με την προσπάθεια διατήρησης της βασιλικής εύνοιας, σε ημέρες που προετοιμαζόταν η επαναστατική εξέγερση της 3ης Σεπτεμβρίου από διάφορους πολιτικούς παράγοντες των «ξενικών» κομμάτων στην Αθήνα. Ωστόσο πρέπει να ληφθεί επίσης υπόψιν ότι κατά τις αρχές του 1841 ο έλληνας Πρόξενος στα Χανιά, σε έγγραφό του προς τον Μουσταφά πασά στις 4/10.2.1841, διαβεβαίωνε ότι ο Κουμής εμπλεκόταν σε κόμμα διεκδίκησης κρητικής ηγεμονίας κατά το πρότυπο της Σάμου, το οποίο έδρευε στην Κων/πολη και διέθετε οπαδούς και στην Αθήνα. Σε αυτό θεωρούσε ότι συμμετείχαν Γρ. Δαμηνός και Βασ. Χάλης. Η σχέση όλων αυτών με την Αγγλία περιγραφόταν αντιφατικά.¹⁴ Προφανώς ως γνώστης των διακινηθεισών πληροφοριών, ο Κουμής μερικούς μήνες μετά προσπαθεί με κάθε τρόπο να φανεί ευνοϊκός προς τον έλληνα μονάρχη, που γνωρίζει, μάλιστα, την παράτολμη για την εποχή αλυτρωτική του ιδεολογία.

Το πρώτο μέρος του Υπομνήματος περιλαμβάνει 7 σελίδες χειρόγραφες, με γραφικό χαρακτήρα κατά περίπτωση ιδιαίτερος δυσδιάκριτο, σε ύφος λόγου πυκνό και πομπώδες, μακροπερίοδο και επιτηδευμένο, στην αρχαϊζουσα ελληνική, που ασφαλώς ήταν η επίσημη γλώσσα της εποχής, αλλά είναι ενδιαφέρον πώς κατάφερε και τη χειριζόταν ο οπλαρχηγός που, όπως λέχθηκε, απλώς είχε εγγράμματο πατέρα.

Το κείμενο εξαρχής αναφέρεται στην ηρωική δράση των Κρητών, ιδιαίτερος των Δυτικών επαρχιών (Ρίζας, Σελίνου, Σφακίων), και στα προσωπικά του κατορθώματα από την έναρξη της επανάστασης στην Κρήτη, στην προσωπική του συμβολή στην κατάληψη της Γραμβούσας, στις περηφανείς νίκες του εναντίον των Τούρκων και στη διαφυγή του στο ελεύθερο βασίλειο μετά την καταστολή της επανάστασης στο νησί. Δεν παραλείπει να υπενθυμίσει τη συμβολή του στην

¹³ Αντίγραφο πρακτικών Εθνοσυνέλευσης (Συντακτικής), www.HellenicParliament.gr, A-ETHNOS-1843-1844_1.pdf 9.

¹⁴ Ο πρόξενος στα Χανιά διαβεβαιώνει ότι πολλοί Κρητοέλληνες είναι μπλεγμένοι στην επανάσταση για ανακήρυξη Ηγεμονίας, στην οποία πρωτοστατούν Κουμής και Β. Χάλης, τους οποίους θεωρεί όργανα του Αντωνιάδη. Αρκετοί Κρητοέλληνες είναι μπλεγμένοι στο σχέδιο Ηγεμονίας που έχει διαμορφώσει το Αγγλικό κόμμα. Οι ένοπλοι από Ελλάδα, συμπεριλαμβανομένου και του Χάλη, θεωρούνται σταλμένοι από τον Αντωνιάδη (ΙΑΚ, Αρχείο Ελληνικού Προξενείου, 2/14.1.1841, 18/30.1.1841, ΑΥΕ, αρ. 43, 4/10 Φεβρ 1841, Σ. Περόγλου προς Μουσταφά πασά και Περόγλου προς Χρηστίδη πρεσβεία Κων/πολης 1841, Σταυρινού 1986, 119, σημ. 52).

οικοδόμηση αυτού του ελευθέρου βασιλείου, «τον εθνικόν δόμον τον οποίον οικοδόμησαν και οι βραχίονες ημών», πράγμα που πιστεύει ότι δικαιολογεί επαρκώς το αξίωμά του στη Στρατιωτική Φάλαγγα που ίδρυσε ο Όθων.

Στη συνέχεια, εξιστορώντας την απώλεια αγαπημένων του προσώπων στον πόλεμο και την οικονομική συνεισφορά τους στην επανάσταση, αποδεικνύει την ανιδιοτέλεια και την αφοσίωσή του στον βασιλιά, τονίζοντας την ευαισθητοποίησή του για την ανάγκη απελευθέρωσης της «ιδίας του πατρίδος», όταν «αντηχήσει» η ώρα.

Με δεδομένη αυτή την ευαισθησία του δικαιολογεί τη συμμετοχή του στην πρόσφατη επανάσταση της Κρήτης, την τρίτη όπως την αριθμεί (1821, 1825, 1841), κατά την οποία αναδεικνύεται ο ηρωισμός και η αυτοθυσία των «αρειμανίων» κατοίκων του νησιού. Εξιστορεί την απόβασή του στο φαράγγι της Τρυπητής στο Σέλινο με 70 αρχικά άνδρες, τη συμπλήρωση του σώματος των Σελινιωτών με 200 ακόμη ενόπλους, τη διαρκή συσπείρωση αγωνιστών με τη διάδοση του επαναστατικού μηνύματος αλλά και την παράλληλη αντίδραση του εχθρού που σχεδίαζε την καταστολή. Επισημαίνει ότι ο δαϊμόνιος Μουσταφά πασάς, διοικητής της Κρήτης επί αιγυπτιακής και επί οθωμανικής κατοχής, επίσης επεδίωξε τη δολοφονία του, πράγμα που επιβεβαιώνει και ο έλληνας πρόξενος στην Κρήτη Περόγλου.¹⁵

Στο κείμενο του Κουμή αναδεικνύονται οι τοπικιστικοί ανταγωνισμοί μεταξύ Σελινιωτών και Σφακιανών. Οι πρώτοι εξαίρονται για τη γενναιότητα και την καθολική συμμετοχή τους σε αντίθεση προς τον αρχικό δισταγμό των Σφακιανών που επικαλούνταν ότι ήταν ανέτοιμοι, όπως και οι κάτοικοι άλλων επαρχιών. Τονίζει το μεγάλο πρόβλημα της έλλειψης πολεμοφοδίων, ενώ η ανάλυση εστιάζει περισσότερο στα πολεμικά γεγονότα, όπου ο συντάκτης πρωταγωνιστεί. Έτσι, σε υποσημειώσεις θίγονται οι συναντήσεις με τους Προξένους, οι οποίες αναλυτικά παρουσιάζονται και στο προαναφερθέν Ημερολόγιο του Θ. Χαιρέτη: η συνάντηση στο Επανοχώρι Σελίνου και στον Φρε Αποκορώνου, συνάντηση για την οποία επίσης γίνεται αναλυτικά λόγος στην προξενική αλληλογραφία. Σε κάθε περίπτωση βρίσκει τρόπο να καταγγείλει την ανεπαρκή ενίσχυση του αγώνα από την «Επιτροπή Αθηνών», ενώ καταφέρεται ιδιαιτέρως κατά του Αντωνιάδη, τον οποίο θεωρεί τον κύριο υποκινητή των διαίρεσεων και των προβλημάτων της επανάστασης.

Με την ευκαιρία αναφέρει την εχθρική σχέση Αντωνιάδη και Σφακιανών και έτσι δικαιολογεί τον δισταγμό τους, καθώς αγνοεί πράγματα που σήμερα γνωρίζουμε: τις μονομερείς συνεννοήσεις των Σφακιανών με τον Μουσταφά για θέματα φορολογίας,¹⁶ την αποστολή του Ανδρέα Κοπάση,¹⁷ την άρνηση στήριξης του Ανδρέα Κριαρά, που είχε διατυπωθεί ευθαρσώς με επιστολή στον Μισαήλ Αποστολίδη (Τζάρτζανος 1951, 71-75).

Το κείμενο καταλήγει με την καταστολή της επανάστασης, που αποδίδει στη μεγάλη αριθμητική διαφορά των αντιμαχομένων, στην έλλειψη μέριμνας για ανεφοδιασμό των επαναστατών

¹⁵ ΑΥΕ, αρ. 4, εμπιστευτικόν, εν Χανίοις 6/18 Ιαν 1841, Σ. Περόγλου προς Πάικον γραμματέα επί του Βασιλικού Οίκου και των εξωτερικών. Σχετικά στοιχεία καταγράφονται και στο ΙΑΚ, Αρχείο Ελληνικού Προξενείου 1841.

¹⁶ Οι Σφακιανοί είχαν διεκδικήσει φορολογικές απαλλαγές, όπως ο «Νόμος του πλησιαστού», που επέκτεινε τις σφακιανές ιδιοκτησίες στις περιοχές των πεδινών. Αυτό προσφέρθηκε από τους Οθωμανούς με την προσδοκία της μείωσης της επαναστατικότητας των Σφακιανών, συνεπαγόταν όμως αντιθέτως τη διασπορά των εστιών επαναστατικής δράσης στη δυτική Κρήτη (<http://www.e-sfakia.gr/2010-06-04-22-51-54/293-8-1841>).

¹⁷ Το θέμα επιβεβαιώνει και ο Χαιρέτης, «Οι Σφακιώτες ζητούσαν εύφορη γη» (Χαιρέτης 57).

και στο «στρατηγικόν πνεύμα» του Μουσταφά. Την τελική αναγκαστική αποχώρηση των επαναστατών την αποδίδει και στην ανεπαρκή υποστήριξη τόσο των Σφακιανών όσο και –πολύ περισσότερο– της Επιτροπής των Κρητών της Αθήνας που έπαψαν να βοηθούν, όταν οι οπλαρχηγοί στο νησί αρνήθηκαν να ακολουθήσουν την αγγλόφιλη πολιτική τους. Κάνει λόγο για τη συνάντηση στις Αλιάκες, όπου αποφασίστηκε (από Κουμή και Χάλη, κατά τον Θ. Χαιρέτη) η αποχώρηση όσων είχαν έρθει από την Ελλάδα. Η αποχώρηση αυτή πραγματοποιήθηκε με γαλλικά αντί αγγλικά, όπως ανέμεναν, πλοία.¹⁸ Είναι η ευκαιρία της υπόμνησης του αντιβρετανικού τους μένους, θεωρώντας το κύρια αιτία της μη απελευθερώσεως των απανταχού Ελλήνων.

Ο αγωνιστής, αγνοώντας παντελώς το διπλωματικό παρασκήνιο της επαναστατικής δράσης, απευθύνεται προς τον Όθωνα και πάλι με τρόπο που απέχει πολύ από τη ρεαλιστική θεώρηση της ισχύος, τόσο του ελληνικού κράτους όσο και προσωπικά του έλληνα βασιλιά και «άνакτα», γνωστού οπαδού του αλυτρωτισμού: «τοιούτο πέρας ο πολύκροτος ούτος αγών, όστις ήθελε προσποιήσει όλβον μέγαν να περιβάλη άπλετον πλέον τον ακράδαντον Θρόνον σου».

Ο αγωνιστής αγνοεί τους συσχετισμούς των διεθνών ανταγωνισμών, τη διπλωματία ακόμη και τις συνιστώσες διαμόρφωσης της εξωτερικής πολιτικής των ισχυρών, ενώ μεγαλοποιεί τη δύναμη των όπλων και των τοπικών εγχειρημάτων, εντελώς δευτερευόντων για το status quo στην ανατολική Μεσόγειο (Σταυρινού 1986, 185-191). Γνωρίζουμε πράγματι ότι τόσο ο Όθων¹⁹ όσο και οι Μαυροκορδάτος,²⁰ Κωλέττης, Ζωγράφος,²¹ έκαναν από κοινού ενέργειες προς τις Μεγάλες Δυνάμεις για αξιοποίηση της ευκαιρίας του τέλους της αιγυπτιακής κατοχής υπέρ των Κρητών (Σταυρινού 1986, 79, 81, 84-88· Petropoulos 1997, 504-505, 506, 507· Ασπρέας 1924, 157-158).

Το επόμενο κεφάλαιο του Υπομνήματος αναφέρεται σε όσα αποκαλύφθηκαν μετά την επάνοδο των πολεμιστών, κρητών προσφύγων στην Ελλάδα, όταν απαίτησαν έλεγχο της δραστηριότητας και των οικονομικών που διαχειρίστηκε η Επιτροπή της Αθήνας. Είναι ενδιαφέρον ότι δεν κάνει λόγο για τις τοπικές προσφορές στην επανάσταση που καταγράφει αναλυτικά το Ημερολόγιο Χαιρέτη, π.χ. της μονής του Καρυδιού, πράγματα που πιθανόν ο Κουμής μάλλον δεν γνώριζε. Έτσι, αναλώνεται να περιγράφει πώς τα μέλη της εξακολούθησαν με ραδιουργίες να αποφεύγουν τον έλεγχο και να δωροδοκούν όσους διεκδικούσαν χρήματα, χωρίς να λαμβάνουν υπόψιν «τας θυσίας των πραγματικών αγωνιστών». Στο θέμα καταγγέλλει ότι συμμετείχαν και άτομα της Γραμματείας των Εσωτερικών. Έτσι οι «πρωτοурγοί της επαναστάσεως» λιμοκτονούν, ακόμη και «πωλήσαντες από της πείνης τα πολύτιμα όπλα των».

¹⁸ Ο Χαιρέτης αναφέρει ότι τότε λήφθηκε επίσης η απόφαση να μείνουν μικρές επαναστατικές μονάδες, ενώ τη διαδικασία αποχώρησης των Χαιρετών και των πολεμιστών προδιέγραφε επιστολή του Βέντων.

¹⁹ Ο Όθων είχε γράψει στον πατέρα του Λουδοβίκο για την αναγκαιότητα προσάρτησης της Κρήτης στο ελληνικό κράτος με την ευκαιρία του τέλους της αιγυπτιακής κατοχής, προκαλώντας την αντίδραση του Μέττερνιχ και πιθανόν την αποστολή του Μαξιμιλιανού στην Ελλάδα (Σταυρινού 1986, 79, 81, 84-88· Petropoulos 1997, 504-505, 506, 507· Ασπρέας 1924, 157-158).

²⁰ Ο Μαυροκορδάτος στις συζητήσεις του με τη βρετανική κυβέρνηση υποστήριξε πως η παραχώρηση της Κρήτης δεν συνιστούσε παράγοντα απόκλισης από το δόγμα της εδαφικής ακεραιότητας της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας (Petropoulos 1997, 646, σημ. 7).

²¹ Ο ίδιος και ο Κωλέττης στο Παρίσι πολιτεύονταν κατά τις υποδείξεις και του Ζωγράφου, υπουργού των εξωτερικών του ελληνικού βασιλείου κατά το 1839 (Σταυρινού 1986, 78).

Εκφράζοντας έντονη απέχθεια για το φαινόμενο του κομματισμού, που θεωρεί αντίθετο με τα συμφέροντα του έθνους, αγνοώντας προφανώς τη λειτουργία των κοινοβουλευτικών θεσμών, καταγγέλλει σφετερισμό των συνεισφορών του κρητικού αγώνα από φίλους και συγγενείς των «κομματοποιών» της επιτροπής. Κατονομάζει τον Κων/νο Γερακάκη, μισθωτό Τουρκολάτρη, χαρακτηρισμένο από το Ελληνικό Προξενείο ως «προδότη», που χρηματοδοτήθηκε ως συγγενής του Αντωνιάδου και Ρενιέρου χωρίς να συνδράμει την επανάσταση. Στη συνέχεια επικεντρώνεται στους πρωταγωνιστές της Επιτροπής: Ο Εμμανουήλ Αντωνιάδης, «υστερόβουλον, φιλοτάραχον πνεύμα», «εκ του προαστείου των Χανίων», θεωρείται άνθρωπος χωρίς διοικητική εμπειρία και σχετικές ικανότητες, αμφισβητηθείς πολλαπλώς ως αυτόκλητος πληρεξούσιος των Κρητών, τόσο στη συνέλευση του Άστρους όσο και αργότερα,²² δίχως πραγματική επικοινωνία και επιρροή στην Κρήτη. Του αποδίδεται διάθεση υποτίμησης των στρατιωτικών («θεωρών δευτέρου λόγου αξίαν την αντιπροσωπείαν ως προς την οπλαρχηγίαν»), υπενθυμίζοντας έτσι τη διαμάχη πολιτικών και «πολεμιστών», γνωστή από τις αρχειακές πηγές και του κρητικού 1821 όσο και των άλλων περιοχών. Υπενθυμίζεται η σύγκρουση Αντωνιάδη – Αφεντούλιεφ, η ιδιοτελής και ραδιουργός στάση του στη Γραμβούσα, η επιλογή του Ρέινεκ αντί του «αξίου Κωλέτου», και εξηγείται η μη αποκάλυψη της «σκευωρίας του» λόγω της αφοσίωσης των οπλαρχηγών στα πολεμικά έργα, τα οποία καπηλεύθηκε, αν και σήμερα «αξιοί να είναι αυθαίρετος γνωμοδότης και διανομέυς της αιματοκτήτου περιουσίας ημών». Ο Κωλέττης χαρκτηρίζε τον Αντωνιάδη «καλό φίλο»,²³ αλλά ο Φιλήμων τον κατάγγελλε επίσης ως «προδότη», αποδίδοντάς του την πρόθεση να κάμει την Κρήτη αγγλικό προτεκτοράτο (Κατηφόρη 1971, 140-141, σημ. 113), σε μια εποχή που η ξένη κηδεμονία θεωρείτο χειρότερη από την οθωμανική κατοχή (Μαλανδρή 2915, 42, σημ. 182). Ο Κουμής εξαπολύει κατηγορίες επίσης εναντίον του Δ. Καλλέργη, «διά την πρόσφατον κρητοκτόνον διαγωγήν» και εναντίον του Μισαήλ Αποστολίδη, θεωρώντας τον «πιστόν και τυφλόν και εύσχημον κάλυμμα των παρανόμων πράξεων και των καταχθονίων κακουργημάτων του Αντωνιάδου», «φίλαρχο και δοξομανή καλόγηρο» συνένοχο καθ' όλα.

Πρέπει να σημειωθεί ότι δεν ήταν μόνο ο Χαιρέτης και ο Κουμής που κατήγγελλαν δημοσία την Επιτροπή των Αθηνών. Ο Μακρυγιάννης, πολιτικός των άκρων (Ασπρέας 1924, 158· Petropoulos 1997, 676, σημ. 10 και 11), αναμειγνύμενος σε αλυτρωτικές κινήσεις (Petropoulos 1997, 650, σημ. 34), καταγγέλλει επίσης ότι τα μέλη της επιτροπής των Κρητών «έγιναν Άγγλοι» (Petropoulos 1997, 647, σημ. 11).

Οι αιτιάσεις εναντίον της Επιτροπής των Κρητών της Αθήνας αποτέλεσαν συνήθη στόχο επίσης του Εμμ. Βιβυλάκη, σκληρού αντιπάλου του Εμμ. Αντωνιάδη, εκδότη της εφημερίδας *Ραδάμανθυς*, που κατήγγελλε μεροληπτική συμπεριφορά προς οικείους και ομόφρονες (Τρούλης 2005, 49, 53, 54, 64· Βαγιάκη-Μπουντουράκη 1990, 45). Άλλωστε ο τελευταίος δεν δίστασε

²² Σώζεται ατελές σχέδιο επιστολής προς Ζαχ. Πρακτικίδη για άκυρη εκλογή αντιπροσώπων στην Γ' Εθνοσυνέλευση, σταλμένο από το Ναύπλιο 1826. Καταφέρεται κατά του Οικονόμου και Εμμ. Αντωνιάδου, βλ. «Περί ανόμου εκλογής πληρεξουσίων και επιστατών», ΙΑΚ, Αρχείο Κρέμου, έγγρ. 30, Επιστολή Μανουήλ Γιαμαλάκη προς Ζαχαρία Πρακτικίδη, Ναύπλιο 1826.

²³ Έτσι τον αναφέρει στην προσωπική αλληλογραφία του με τον Μαυροκορδάτο (13.3.1840), αν και τον καταγγέλλει για την προσπάθεια προσεταιρισμού ξένης δύναμης, υπονοώντας την Αγγλία, βλ. Petropoulos 1997, 647, σημ. 12.

να συγκρουσθεί και με τους Χαιρέτες, με την αιτιολογία ότι δεν αποκάλυψαν ονόματα των καταχραστών (Χαιρέτης 82· Οικονομική διερεύνηση 27.8.1841).

Η ενημέρωση του έλληνα βασιλιά από τον Ιακώβο Κουμή και η έκκληση παρέμβασής του γίνεται λέγοντας ότι αυτό δεν είναι μόνο ζήτημα δικαιοσύνης, αλλά εξυπηρετεί το συμφέρον του ίδιου («του υψηλού Θρόνου Σου»). Προχωρεί σε πρόταση πιθανής μελλοντικής παρέμβασης στα κρητικά πράγματα με συγκεκριμένο σχέδιο: εξοπλισμό περίπου 40 χιλιάδων Κρητών, που θα μπορούσαν να ξεκινήσουν από το Σέλινο, επαρχία με πολεμική ισχύ ανάλογη των Σφακιών, συζήτηση με κρητικούς εμπίστους Μ. Ζερβουδάκη, Μανούσο Βαρδουλάκη, πρωτόπαπα, τους Τσουδερούς και τον ίδιο τον Κουμή. Από τους πολιτικούς προτείνει τον Αν. Κονταδά. Τέλος, υπογράφει το κείμενο ως «πιστός Στρατιώτης του Υψηλού Θρόνου Ταγματάρχης» εν Αθήναις την 2 Ιουλίου 1843.

Σε συμπληρωματικό, και πιθανόν μετέπειτα, συνταγμένο κείμενο ο Κουμής αναφέρεται σε ζητήματα σχετικά με την πολιτική διάσταση της επανάστασης και του Κρητικού ζητήματος εν γένει. Παρουσιάζει τη γεωστρατηγική θέση του νησιού και αναλύει τα βρετανικά συμφέροντα, που παρεμπόδιζαν σε διαφορετικές εποχές την ελληνική ενσωμάτωση της Κρήτης.

Καταγγέλλοντας και καταδικάζοντας όλες τις αντεθνικές μηχανορραφίες ο Κουμής επανέρχεται στις κατηγορίες εναντίον της Επιτροπής, στις καταχρήσεις και στην κακοδιαχείριση που –κατά την άποψή του– καθόρισε την αποτυχία της πολεμικής επιχείρησης του 1841. Κατά τα γραφόμενά του βραδύτητα, προσκόμματα στον ανεφοδιασμό και στη συμφωνημένη υποστήριξη δολοφόνησαν τελικά «τα τιμαλφέστερα και ζοτικότερά μας συμφέροντα, την ζωήν, την ελευθερίαν και την ύπαρξιν φεύ της Πατρίδος μας!». Στους καταγγελλομένους περιλαμβάνονται, εκτός από τα πολλαπλώς αναφερόμενα μέλη της Επιτροπής της Αθήνας, ο Μαυροκορδάτος, ο Περικλής Αργυρόπουλος, «γυναικαδελφός αυτού διοργανωτής συμποσίων και κοσμικών απολαύσεων» και σκιαγραφείται ένας κύκλος επωφελουμένων, άσχετων με τους πολεμιστές και τους πραγματικούς αγωνιστές, στενά συνδεομένων όμως με το Αγγλικό κόμμα, τον Λάουονς και τους «αγγλίζοντες» Κρητικούς. Μάλιστα, αναφέρεται η ειρωνική συμπεριφορά του «καγχάζοντος και σαρδονικώς κομπάζοντος» Αντωνιάδη ενώπιον των θρηγνούντων αγωνιστών στην Αίγινα. Έτσι, καταλήγει και πάλι ότι οι προστάτες του Όθωνα και του θρόνου του μπορεί να είναι μόνον οι νέοι επαρχιώται και οι οπλαρχηγοί Κρήτες, οι οποίοι μπορούν να εγγυηθούν την ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα. Ως έμπιστους υποστηρικτές των συμφερόντων της πατρίδας θεωρεί τον εαυτό του, τον «Ταγματάρχην Ιάκωβον Κουμήν και τους οπλαρχηγούς που βρίσκονταν υπό την επιρροή του Ζερβουδάκη, Πεζανό, Δεληγιαννάκη, Δρακωνιανό, Ανδρουλακάκη, Τσουδερό, Βυτζάζη Σκανδάλη, Ξυνίδη και Νιώτη». Αυτοί θα μπορούσαν να αναλάβουν μια νέα απελευθερωτική προσπάθεια, μακριά από την επιβουλή του Μαυροκορδατισμού, που θεωρεί αναγκαίο να εκριζωθεί από την Κρήτη και την Ελλάδα.

Η μονομερής καταγγελία του «μαυροκορδατισμού» αποδεικνύει πως ο Κουμής αγνοεί ότι την εποχή αυτή οι κυριότεροι πολιτικοί της χώρας συνηγορούσαν στην αναγκαιότητα αγγλογαλλικής συμφωνίας για κάθε διπλωματική διεκδίκηση, γι' αυτό και όλοι συμφώνησαν στην αποδοχή της οθωμανικής επαναπροσάρτησης της Κρήτης το 1841 (Petropoulos 1997, 497-498, 646, σημ. 10· Σταυρινού 1986, 82).

Πάντως, στο τέλος του κειμένου, με ύφος στομφώδες και αρχαιοπρεπές καταλήγει ότι η Κρήτη απωλέσθη τοσάκις πολιτικώς διά την σπάνιν μόνον αξίων πεφωτισμένων αντρών, δηλώνει ξανά ότι ο πατριωτισμός είναι συνδεδεμένος με την υποστήριξη του θρόνου και δεσμεύεται με την υπόσχεση της πιστής υπηρετήσής του, πράγμα που δικαιολογεί και την αναλυτική ενημέρωση του Βασιλιά για τα συμβάντα.

Μια αναφορά περί Σεπτεμβρίου με κάνει να πιστεύω ότι το κείμενο, που δεν φέρει ημερομηνία, είναι μεταγενέστερο, μια πιθανή προσπάθεια πληρέστερης καταγραφής του προηγουμένου, πράγμα που δικαιολογεί τις επαναλήψεις. Μάλλον συντάχθηκε σε εποχή που έπρεπε να διαφοροποιηθεί από τους πρωταγωνιστές της Επανάστασης της 3ης Σεπτεμβρίου 1843, μετά την οποία πάντως ο Κουμής διατήρησε τόσο τον βαθμό του όσο και την ιδιότητα του πληρεξουσίου των Κρητών.

5. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ ΣΧΕΤΙΚΑ ΜΕ ΤΟ ΥΠΟΜΝΗΜΑ ΚΟΥΜΗ

Το Υπομνημα του Ιακώβου Κουμή, «απομνημόνευμα», όπως έχει χαρακτηριστεί, ανέκδοτο από όσο ξέρω έως σήμερα, αποτελεί ένα σημαντικό τεκμήριο για την ανάδειξη των συγκρούσεων και των γεγονότων της επανάστασης του 1841. Σε συνδυασμό με το αρχείο του Ελληνικού προξενείου και τα σχετικά έγγραφα των αδελφών Χαιρέτη, που ανέλαβαν ανάλογη πολιτικού χαρακτήρα αποστολή στην επανάσταση αυτήν, συνιστούν ένα πολύτιμο υλικό για την ιστορία της εποχής. Αποδίδουν την αποκλίνουσα οπτική στρατιωτικών και πολιτικών παραγόντων που, πάντως, έχουν το κοινό γνώρισμα να θεωρούν την τοπική δράση των Ελληνοκρητών και των Ελλαδιτών θεμελιώδους σημασίας για τις γενικότερες εξελίξεις στο Κρητικό Ζήτημα. Η τοποθέτηση επίσης του Κουμή υπέρ του Κωλέττη επιβεβαιώνει την απήχηση του Γαλλικού κόμματος στους πρόσφυγες αγωνιστές που είχαν εγκατασταθεί στο νεοσύστατο ελληνικό κράτος, με την ψευδαίσθηση ότι το κόμμα αυτό θα μπορούσε να λειτουργήσει ανιδιοτελώς υπέρ των αγωνιζόμενων αλύτρωτων Ελλήνων σε αντιδιαστολή προς τη Μεγάλη Βρετανία, η οποία όμως εκείνη την εποχή κυριαρχούσε στην ανατολική Μεσόγειο και καθόριζε τις διεθνείς πολιτικές εξελίξεις. Σε κάθε περίπτωση τα κόμματα τα ίδια ως πολιτειακοί θεσμοί δεν μπορούσαν επίσης να κατανοηθούν χωρίς την επίγνωση της λειτουργίας του σύγχρονου «μεταδιαφωτιστικού» ευρωπαϊκού κράτους.

Το κυριότερο είναι ότι η αναποτελεσματικότητα των επαναστατικών εγχειρημάτων, όπως αυτό του 1841, δεν ερμηνευόταν από τους τοπικούς συσχετισμούς δυνάμεων, χωρίς την προηγούμενη κατανόηση της διεθνούς διπλωματίας. Η τέτοιου είδους μυωπική, κοντόφθαλμη θεώρηση των εθνικών ζητημάτων δυστυχώς συνεχίστηκε, όχι μόνο από τους ίδιους τους αγωνιστές αλλά και από την παραδοσιακή τοπική ιστοριογραφία. Σήμερα είναι ανάγκη να αναδειχθεί όλη η περιρρέουσα ατμόσφαιρα και το πολιτικό και διπλωματικό παρασκήνιο σε διεθνές επίπεδο.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ ΣΧΕΤΙΚΑ ΜΕ ΤΗΝ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ ΤΟΥ 1841

Το καλοκαίρι του 1841 η επαναστατική κινητοποίηση στην Κρήτη είχε λάβει τέλος, οι παρεπόμενες συγκρούσεις για τις ευθύνες της αποτυχίας μαίνονταν και θα απασχολούσαν για αρκετό διάστημα τις ελληνικές εφημερίδες (τον *Αιών* και την *Αθηνά*) και όχι μόνο αυτές.

Οι *Times* επανειλημμένα ασχολήθηκαν με το θέμα, διερευνώντας τις ευθύνες της βρετανικής κυβέρνησης και διπλωματίας, ενώ απλοί αγωνιστές εξέφραζαν την εθνική συντριβή τους.²⁴ Όσοι έλαβαν μέρος επέστρεψαν στην Ελλάδα και συνέχισαν τη ζωή τους. Ανάμεσά τους ο Κουμής κατάφερε να διατηρήσει τον μισθό και τα προνόμια του Ταγματάρχου της Στρατιωτικής Φάλαγγας, ενώ οι Χαιρέτες διεκδίκησαν δημόσια αξιώματα.²⁵

Ωστόσο το δίλημμα για τους Κρητικούς παρέμενε: εμμονή στη διεκδίκηση της Ένωσης έστω και με προσωρινή παράταση της τουρκικής κατοχής, όπως πρότεινε ο Κωλέττης ή διαρκής προσπάθεια εκμετάλλευσης της διεθνούς συγκυρίας και ευκαιριακή διεκδίκηση ενδιαμέσων στόχων, με θεσμούς ηγεμονίας ή και σύνδεσης με κάποιον από τις Μεγάλες δυνάμεις της εποχής; Το δίλημμα αυτό θα απασχολούσε την εσωτερική πολιτική διαμάχη στο νησί καθ' όλη τον 19ο αιώνα, ακόμη και στα χρόνια της Κρητικής Πολιτείας (Αλιγιάκη 2017, 358-366).

ΑΡΧΕΙΑΚΕΣ ΣΥΛΛΟΓΕΣ

Ιστορικό Αρχείο Κρήτης (ΙΑΚ):

Ιστορική Συλλογή 52, Αρχείο Γ. Π. Κρέμου, Αρχείο Ζαχαρία Πρακτικίδη, Ιστορικές Συλλογές εγγράφων της Ελληνικής επανάστασης, Φάκελος Επανάσταση 1841, Αρχείο Ελληνικού Προξενείου έτος 1840-1841.

Εταιρία Κρητικών Ιστορικών Μελετών,

Αρχείο Ιωάννου Μισσοτάκη

Μελετήθηκαν επίσης μεμονωμένα έγγραφα από το Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών (ΑΥΕ), φάκ. 36,3, από τα Προξενία και Υποπροξενία της Ελλάδος εις Κρήτην σχετικά με την επανάσταση του 1841 και από τα ΓΑΚ, οι συλλογές Αρχείο Εθνικών Κτημάτων, Αρχείο Αριστείων 1834-1865 και Αρχείο Υπουργείου Στρατιωτικών – Προικοδοτήσεις Φαλαγγιτών περιόδου Όθωνος, σχετικά με τον Ιάκωβο Κουμή.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΠΗΓΕΣ

Στέλλα Αλιγιάκη (2017), «Αν η ένωση είναι ανέφικτη..., η αναζήτηση διπλωματικής λύσης για το κρητικό ζήτημα από τη μεγάλη κρητική επανάσταση 1866-1869 έως την ίδρυση της κρητικής πολιτείας», στο Μανώλης Γ. Ανδρουλιδάκης (επιμ.), *Το Ηράκλειο και η Κρήτη από την τελευταία περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας ως την ένωση με την Ελλάδα 1866-1913*, Ηράκλειο, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη, 358-366.

Στέλλα Αλιγιάκη (2021), «Ιχνηλατώντας τις πηγές του κρητικού '21 – η περίπτωση του Ιακώβου Κουμή», στο Ν. Ανδριώτης – Η. Κολοβός (επιμ.), *Όψεις της επανάστασης του 1821 στην Κρήτη*, Κοινωφελές Ίδρυμα «Αγία Σοφία» – Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη Ηρακλείου, 69-94.

Στέλλα Αλιγιάκη (2021), «Η έσχατη προσπάθεια οργάνωσης και αναζωπύρωσης του κρητικού αγώνα σε συνεργασία με την εθνική διοίκηση – η αποστολή του Χατζημιχάλη Νταλιάνη», *Εν Χανίοις*, 11-22.

Γεώργιος Κ. Ασπρέας (1924), *Πολιτική Ιστορία της Ελλάδος 1821-1921*, Αθήνα.

²⁴ Αναφέρεται ενδεικτικά ο Βάσσος Μαυροβουνιώτης. Βλ. Επιστολή αρ. 32, Φεβρουάριος 1841, Παπαγεωργίου 2015, τ. Δ'.

²⁵ Ο ένας από τους αδελφούς Χαιρέτες θα έβρισκε μια δημόσια θέση, ενώ ο άλλος, αφού προσπάθησε να διεκδικήσει το ρωσικό προξενείο στην Κρήτη, πέρασε την υπολοιπή ζωή του στην Κωνσταντινούπολη, απολαμβάνοντας αξιώματα και ηρεμία, βλ. Χαιρέτης 91.

- Ευμορφία Βαγιάκη-Μπουντουράκη (1990), *Κρήτες δημοσιογράφοι, πρόμαχοι των κρητικών επαναστάσεων*, Αθήνα.
- Π. Μιχαήλ Βλαβογιλάκης, παπά γρηγόρης Δαμινός (2021), «Η δράση του στην επανάσταση 1821-1830», στο Ν. Ανδριώτης – Η. Κολοβός (επιμ.), *Όψεις της επανάστασης του 1821 στην Κρήτη*, Κοινωφελές Ίδρυμα «Αγία Σοφία – Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη Ηρακλείου, 95-173.
- Μανόλης Βουρλιώτης (2019), «Η δράση του πρωτόπαπα Σφακίων Γεωργίου Μοράκη κατά τη διάρκεια της επανάστασης του 1821», *Νέα Χριστιανική Κρήτη* 37 (2019), 237-288.
- Εμμανουήλ Ζαμπετάκης (1956), «Συμβολή εις την καλυτέραν γνώσιν της επαναστατικής περιόδου του 1841 στην Κρήτη», *Κρητικά Χρονικά* 10 (1956), Ηράκλειο, ΕΚΙΜ, 171-214.
- Τρύφων Ε. Ευαγγελίδης (1894), *Ιστορία του Όθωνος, βασιλέως της Ελλάδος (1832-1862)*, Εν Αθήναις 1894 (2η έκδοση).
- Δ. Κατηφόρη (1971), «Ο Εμμ. Αντωνιάδης και τα περί αναμείξεώς του εις την πειρατείαν», *Μνήμων* 1 (1971), 107-115.
- Νικόστρατος Καλομενόπουλος (1894), *Κρητικά ήτοι Τοπογραφία και οδοιπορικά της νήσου Κρήτης*, Εν Αθήναις.
- Σταύρος Κελαϊδής (1930), *Ο Παρθένιος Κελαϊδής και η πολιτική αυτού αλληλογραφία 1854-1904*, Εν Χανίοις.
- Γενναίου Κολοκοτρώνη (1961), *Απομνημονεύματα (χειρόγραφον δεύτερον 1821-1862)*, Εμμ. Πρωτοψάλτη (εισαγ.-σημ.), Εν Αθήναις.
- Αριστείδης Κριάρης (1931), *Ιστορία της Κρήτης (νέα)*, Εν Αθηναις, τ. Β και Γ.
- Μαρία Μαλανδρή (2015), «Οι πατριωτικές οργανώσεις που εργάστηκαν για την Κρήτη τον 19ο αιώνα. Η “μυστική” δράση τους και η σχέση τους με την εξουσία», *Βαλκανικά Σύμμεικτα* (2015), 57-79 [imcha.gr].
- Μ. Μπουσέ – Β. Μπουσέ (2011), *Ανέκδοτες επιστολές της βασίλισσας Αμαλίας στον πατέρα της 1836-1853*, τ. 2, Αθήνα.
- Ιωάννης Νουχάκης (1903), *Κρητική Χωρογραφία*, Εν Αθήναις.
- Στυλιανός Πανηγυράκης (1982), «Η Φιλική Εταιρεία και οι Κρήτες», *Κρητική Εστία* 278-279 (Μάιος-Ιούνιος 1982), 210-215.
- Στέφανος Παπαγεωργίου (2015), *Αρχείο στρατηγού Βάσου Μαυροβουνιώτη*, Αθήνα, τ. Δ, Επιστολή αρ. 32, Φεβρουάριος 1841.
- John Petropoulos (1997), *Πολιτική και συγκρότηση κράτους στο ελληνικό βασίλειο (1833-1843)*, Αθήνα, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τράπεζας, 1997, τ. α, Β.
- Μαρία Σωρού (2021), «Όψεις της επανάστασης στην Κρήτη το 1827. Η περίπτωση της εκστρατείας στο Μιραμπέλο», στο Ν. Ανδριώτης – Η. Κολοβός (επιμ.), *Όψεις της επανάστασης του 1821 στην Κρήτη*, Κοινωφελές Ίδρυμα «Αγία Σοφία – Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη Ηρακλείου, 205-236.
- Ι. Τζάρτζανος (1951), «Ανέκδοτος Επιστολή του Χατζή Ανδρέα Κριαρά: συμβολή εις την Ιστορίαν της Επαναστάσεως του Χαιρέτη», *Κρητικά Χρονικά* 5 (1951), 71-75.
- Μιχ. Τρούλης (2005), *Εμμανουήλ Βυθιάκης, η ζωή, η δράση και το έργο του*, Ρέθυμνο, 49, 53, 54, 64.
- Ν. Β. Τωμαδάκης, «Ιάκωβος Κουμής», *ΜΕΕ (Πυρσός)*, τ. ΙΕ, 51.
- Β. Ψιλάκης (1909), *Ιστορία της Κρήτης από της απωτάτης αρχαιότητος μέχρι των καθ' ημάς χρόνων*, Εν Χανίοις, τ. Γ, 629.